

# Z dziejów radziwiłłowskiej Połoneczki

*Katarzyna Kolendo-Korczak*

Instytut Sztuki PAN, ul. Długa 26/28, PL-00-950 Warszawa

E-mail: katarzyna.kolendo@ispan.pl

Artykuł poświęcony jest historii i zabytkom miejscowości Połoneczka (obecnie Białoruś) związanymi szczególnie z działalnością dwóch przedstawicieli rodu Radziwiłłów – Macieja (1749–1800) i Konstantego (1793–1869). Wzniesiony w ostatniej ćwierci XVIII w. i przekształcony w pierwszej połowie XIX w. pałac o interesującej architekturze pełnił zarówno rolę centrum życia kulturalnego, jak też mieścił bogatą bibliotekę, archiwum i zbiory sztuki.

Drewniany kościół parafialny przebudowany w stylu neogotyckim według projektu warszawskiego architekta Konstantego Wojciechowskiego w 1897 r. mieścił cenne barokowe wyposażenie, częściowo związane z fundacjami Radziwiłłów. Na szczególną uwagę zasługują znane ze wzmianek archiwalnych paramenta unickie sprawiane do rzymsko-katolickiej świątyni świadczące o nie tylko zgodnym współistnieniu wiernych obu obrządków, ale również o wspólnym użytkowaniu kościoła.

SŁOWA KLUCZOWE: architektura sakralna, Konstanty Wojciechowski, rezydencje w Wielkim Księstwie Litewskim, Radziwiłłowie, Konstanty Radziwiłł, Maciej Radziwiłł, biblioteki w Wielkim Księstwie Litewskim, Połoneczka, unicy, paramenta unickie

Połoneczka, mimo że nie mogła konkurować z rezydencją w Nieświeżu – za czasów Macieja Radziwiłła a następnie jego syna Konstantego, jako ich główna siedziba przeżywała swój rozkwit. Stanowiący wówczas centrum życia kulturalnego okolicy pałac, charakteryzowała interesująca architektura, znajdowały się tam cenne zbiory sztuki, biblioteka i archiwum zasługujące na przypomnienie. Jednocześnie Radziwiłłowie, jako właściciele dóbr, uposażali miejscowy kościół parafialny. Wśród zachowanych cennych obiektów wyposażenia kościoła na szczególną uwagę zasługują te, które wedle wzmianek archiwalnych, fundowane były dla wiernych rzymsko-katolickich oraz korzystających z kościoła wiernych obrządku greko-katolickiego. Artykuł może stanowić zarówno przyczynek do badań nad historią Wielkiego Księstwa Litewskiego i jego najznacniejszych rodów, jak i przyjaznego współistnienia wiernych kościoła rzymsko-katolickiego i cerkwi unickiej.

Miejscowość Połoneczka położona jest na północ od Baranowicz, w północno-wschodniej części rejonu baranowickiego obwodu brzeskiego na Białorusi. Pierwszymi wzmiankowanymi właścicielami dóbr w XVII w. była rodzina Rudominów Dusiaczkich. Następnie majątek przeszedł na Siesickich i pozostawał w ich rękach do 1703 r., kiedy to Marcjanna (Marianna) – córka Michała Kazimierza Siesickiego, wojewody mściławskiego – wniosła dobra w posagu Michałowi Antoniemu Radziwiłłowi (1687–1721), krajczemu litewskiemu. Radziwiłłowie pozostawali właścicielami tych dóbr do II wojny światowej, a od drugiej połowy w. XVIII tytułowali się

„hrabiami na Połoneczce”. Dobra przeszły następnie na pogrobowego syna Michała Antoniego – Leona Michała (1722–1751), w okresie jego małoletności zarządzane były przez Michała Kazimierza „Rybeńkę” – krewnego z linii nieświeskiej. Po przedwczesnej śmierci Leona Michała w 1751 r. majątek był własnością wdowy Anny z Mycielskich, po jej śmierci w 1771 r. część dóbr z Połoneczką odziedziczył syn Maciej (1749–1800) późniejszy kasztelan wileński, żonaty z Elżbietą z Chodkiewiczów. Połoneczka była wówczas dzierżawiona, po r. 1773 oswobodzona przez niego staje się główną rezydencją młodego księcia<sup>1</sup>.

Maciej Radziwiłł wznosił w Połoneczce murowany pałac, będący pierwszą tutejszą potwierdzoną rezydencją, być może jednak wcześniej istniał tu dwór. Nie zachowały się żadne źródła ikonograficzne przedstawiające ówczesny pałac w Połoneczce. Wiadomo jedynie, że stał się on ośrodkiem lokalnego życia kulturalnego. Maciej Radziwiłł był człowiekiem gruntownie wykształconym, kompozytorem i pisarzem. Jego najbardziej znanym dziełem było libretto do operetki z muzyką Jana Dawida Hollanda *Agatka czyli przyjazd pana*, której premiera miała miejsce 17 września 1784 r. w Nieświeżu w obecności króla Stanisława Augusta. Radziwiłł był także autorem libretta i muzyki do opery *Wójt osady albańskiej*, wystawionej po raz pierwszy 4 listopada 1786 r. w Albie podczas imienin Karola Stanisława Radziwiłła<sup>2</sup>. Był również autorem kilku innych utworów muzycznych. Pałac Połonecki słynął wówczas „gustem wykwintnym i bogactwem”<sup>3</sup>. W *Pamiętnikach* Ewy Felińskiej przeczytać można opisy uroczystych przyjęć odbywających się w radziwiłłowskiej rezydencji, przekazane jej przez matkę. Píše ona: „zabawy Połoneczki nosiły cechę mniej bogacza szafującego dostatkiem pełnemi garściami i chcącego zajaśnieć przepychem, jak człowieka ze smakiem, szukającego zadość uczynić własnym upodobaniom, i zaspokoić potrzebę umysłu czującego rozkosz w zajęciu. W Połoneczce urządzenie domu, uczt, zabaw, było najczęściej płodem myśli samego księcia Macieja. Sam układał sztuki teatralne okolicznościowe, improwizował wiersze, dorabiał muzykę, obmyślał dekoracje, tworzył sale do zabaw, w charakterach stosownych do okoliczności”<sup>4</sup>.

Po śmierci Macieja w 1800 r. majątek przejął jego małoletni syn Konstanty Mikołaj (1793–1869), do czasu osiągnięcia przez niego pełnoletności majątkiem zarządzała rodzina matki. Po objęciu posiadłości Konstanty, zapewne po ślubie ze swoją pierwszą żoną Marią z Grabowskich, który odbył się w 1815 r., rozpoczyna przebudowę pałacu nadającą mu zachowane do dzisiaj formy. Po śmierci Marii w 1826 r., poślubia w 1829 r. Celestynę z Sulistrowskich (zm. 1836); jego ostatnią żoną była od 1840 r. Adela z Karnickich. Podobnie jak w przypadku ojca, Połoneczka stała się jego główną rezydencją.

1 Anusik, Stroynowski 1987: 285–286.

2 Anusik, Stroynowski 1987: 286; Nowak-Romanowicz 1966: 19–23; *Słownik muzyków polskich*, t. II: 137.

3 *Słownik Geograficzny*, t. VIII: 725.

4 Felińska 1856: 331–332.



Il. 1. Pałac w Polonec. Akwarela Napoleona Ordy ok. 1864–1867 r. Repr. *IS PAN*



Il. 2. Pałac w Polonec. Elewacja frontowa. Stan sprzed 1914. Fot. *IS PAN*

Ówczesny wygląd pałacu znany jest z powstałej między 1864 a 1867 r. akwareli Napoleona Ordy (il. 1)<sup>5</sup>. Składał się on z piętrowego korpusu głównego o trójosiowej części środkowej ujętej pilastrami w wielkim porządku, zwieńczonej trójkątnym naczółkiem, rozczłonowanej na piętrze charakterystycznymi hermovymi pilastrami. Korpus połączono galeriami z parterowymi pawilonami bocznymi na planie kwadratu. Plan ten nawiązywał do uproszczonych rozwiązań palladiańskich z galeriami łączącymi korpus o zryzalitowanej części środkowej z oficynami bocznymi popularnych na przełomie XVIII i XIX w.<sup>6</sup> Charakterystyczna jest niewielka skala tego założenia, korpus wzbogacony jest jedynie pozornym ryzalitem, galerie są krótkie a pawilony boczne małe. Na uwagę zasługuje oryginalna

dekoracja – rozczłonowanie elewacji ryzalitu oraz galerii od strony ogrodu hermovymi pilastrami o formie zredukowanej do brodatych męskich głów.

W niezmiennym kształcie pałac przetrwał do I wojny światowej, kiedy został częściowo zniszczony, co potwierdzają zachowane w zbiorach Instytutu Sztuki PAN w Warszawie fotografie<sup>7</sup> (il. 2 i 3). Przy północnym skrzydle pałacu znajdowała się obszerna oranżeria (il. 4). Wzniesiona być może nieco później niż pałac, ok. 1850 r. w popularnym wówczas stylu neogotyku. Uległa ona zniszczeniu podczas I wojny

5 *Muzeum Narodowe w Krakowie*, nr inw. III-r.a-4491.

6 Jaroszewski 1966: 173–189.

7 *Instytut Sztuki PAN Warszawa*. Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych neg. nr: 40531–40535.

światowej, w okresie międzywojennym pozostawała w ruinie (znana z fotografii)<sup>8</sup>, obecnie nie istnieje. Zarówno budynek oranżerii jak i otoczenie pałacu obszernym krajobrazowym parkiem były wyrazem romantycznej idei powiązania człowieka z przyrodą<sup>9</sup>.

Przekształcona przez Konstantego rezydencja połonecka pojawia się we wspomnieniach odwiedzających ją gości. Władysław Syrokomla pisał „piękna Połoneczka, posiadłość Konstantego Xiążęcia Radziwiłła gdzieś widział piękny ogród, piękny i pod wielu względami ciekawy pałac”<sup>10</sup>. Najobszerniejszy jej opis podaje jednak Edward Chłopicki w, publikowanych w 1869 r. w „Kłosach”, *Kartkach z teki podróźnej*<sup>11</sup>. Szczególnie dużo miejsca poświęca on bibliotece pałacowej. Znajdował się tam liczący około czterech tysięcy woluminów księgozbiór z przewagą książek polskich i francuskich, przechowywany w rzeźbionych, oszklonych mahoniowych szafach, których wyższe półki dostępne były z obiegającej pomieszczenie galerii, a także kolekcja numizmatyczna, zbiór rycin oraz map i globusów. Umieszczono tu również zbiory rzemiosła artystycznego: kolekcje tkanin m.in. pasów kontuszowych oraz naczyń szklanych, zarówno XVIII-wiecznych pochodzących z manufaktur radziwiłłowskich jak i wcześniejszych, a także zbiór rodzinnych pamiątek historycznych<sup>12</sup>. W Połoneczce przechowywane było również archiwum rodzinne,



Il. 3. Pałac w Połoneczce. Elewacja ogrodowa. Stan ok. 1930 r. Fot. IS PAN



Il. 4. Połoneczka. Oranżeria. Stan ok. 1930. Fot. Sawoniewicz, IS PAN

W Połoneczce przechowywane było również archiwum rodzinne,

8 Instytut Sztuki PAN Warszawa. Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych neg. nr: 40536, 40537.

9 Jaroszewski 1981: 39.

10 Syrokomla 1853: 67.

11 Chłopicki 1869: 351, 391.

12 Chłopicki 1869: 391; Chwałewik 1927, t. 2: 75.

zawierające głównie akta majątkowe, utworzone przez Macieja Radziwiłła, kasztelana wileńskiego, który w okresie opieki nad Dominikiem Hieronimem Radziwiłłem (1786–1813), ordynatem nieświeskim i ołyckim, przeniósł do Połoneczki część akt z Nieświeża. Archiwum było rozbudowywane przez Konstantego Radziwiłła i jego następców.

W pałacu znajdowały się również liczne portrety rodzinne, o których Chłopicki napisał iż „pędzel ich w ogóle mierny, ale postacie te w zbrojach i strojach staroświeckich, z wyrazistemi większej części rodziny tej rysami są wielce interesujące”. Uwagę jego zwróciły portrety trzech żon ks. Konstantego, z których jeden Celestyny z Sulistrowskich malowany przez Franciszka Ksawerego Lampiego przetrwał i znajduje się obecnie w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie<sup>13</sup>. Wzmiankowana była również kaplica pałacowa<sup>14</sup>.

Pałac otoczony był rozległym ogrodem z regularnymi parterami kwiatowymi oraz ogrodem różanym w pobliżu pałacu, w dalszej części parkiem krajobrazowym z topolową aleją dojazdową. Bardzo interesujący jest opisywany przez pamiętnikarza umieszczony w parku wysoki krzyż, u stóp, którego Konstanty Radziwiłł polecił pochować serce swojej ukochanej żony Celestyny z Sulistrowskich. Pomnik ten umieszczony był w miejscu widocznym z okien sypialni księcia. Stanowił jednocześnie istotny element ideowy w parku krajobrazowym otaczającym pałac, zarówno, jako wspomnienie drogiej osoby jak i wpisując się romantyczną tradycję wznoszenia w parkach grobowców<sup>15</sup>. Po śmierci Konstantego wzniesiono obok jego kaplicę grobową<sup>16</sup>.

Syn i dziedzic Konstantego – Maciej Józef Radziwiłł (1842–1907) po ślubie z Jadwigą z Krasieńskich (1843–1913) w 1862 r. osiada w podwarszawskim Zegrzu – posagowym majątku żony. Po śmierci ojca przenosi tam archiwum oraz cenniejsze wyposażenie pałacu połoneckiego. W 1939 r. Niemcy wywieźli prawie całe wyposażenie Zegrza, w tym pochodzące z Połoneczki archiwum do Płocka. Zbiory ocalały i znalazły się po wojnie w zbiorach publicznych, Archiwum Radziwiłłów z Połoneczki włączono do zasobu Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, a księgozbiór do Biblioteki Narodowej w Warszawie<sup>17</sup>. Po jego śmierci w 1907 r. Połoneczkę dziedziczy jego syn Albert Stanisław, który zapisał majątek swemu bratankowi Władysławowi Radziwiłłowi – ostatniemu właścicielowi Połoneczki.

Pałac został zdewastowany podczas I wojny światowej i nigdy nie powrócił do

13 *Muzeum Narodowe w Warszawie*, nr inw. MP 1307, imię portretowanej błędnie podane jako Celina.

14 Opisanie kościoła Połoneckiego [1848]. *NGAB Mińsk*. F. 1781. Op. 27. T. 611. K. 5.

15 Ludwisiak 2003: 35–62.

16 Aftanazy 1993, cz. 1, t. 2: 321; *Архітэктура Беларусі* 1993: 378–380; Fiedoruk 2006: 320–327; Samusik 2010, nr. 5: 5–6; nr. 6: 12; Bażenova 2015: 167–171.

17 Archiwum Radziwiłłów z Połoneczki przechowywane jest w *Archiwum Głównym Akt Dawnych* w Warszawie (*AGAD*, f. 356) pozostaje niestety nieopracowane i niedostępne; Jankowski 2008: 660–661; Jankowski 2000: 58–59; Zielińska 1997: 112.

dawnej świetności. Kolejne zniszczenia przyniosła II wojna światowa. Po r. 1945 użytkowany jako szkoła z internatem, wówczas remontowany – usunięto zniszczone hermowe pilastry (obecnie przetrwały tylko na piętrze korpusu głównego) oraz przekształcono układ wnętrz. W latach 90-tych XX w. opuszczony, obecnie zdewastowany, wystawiony na sprzedaż. Układ ogrodu i założenia parkowego jest już nieczytelny.

\* \* \*

W Połoneczce znajduje się również drewniany kościół parafialny pod wezwaniem św. Jerzego, do którego, mimo iż nie był fundacją radziwiłłowską, Radziwiłłowie ofiarowywali paramenta oraz finansowali jego remonty.

Parafię połonecką erygował w 1753 r. biskup Antoni Żółkowski, sufragan wileński<sup>18</sup> uposażając ją sumą funduszową 1650 rubli w srebrze. Nie ma żadnych archiwalnych wzmianek o istnieniu wcześniejszej parafii. Świątynia była konsekrowana przez tegoż biskupa w 1759 r. Wzniesiono wówczas drewniany kościół z wieżą na planie sześcioboku w fasadzie<sup>19</sup>. W akcie wizytacji kościoła z 1785 r. opisano jego wyposażenie. Znajdowały się tam wówczas trzy snycerskie ołtarze: główny z obrazem Matki Bożej Niepokalanie Poczętej i św. Piotra w górnej kondygnacji oraz dwa boczne, pierwszy z obrazami św. Antoniego i św. Mikołaja, drugi zaś z przedstawieniem Zwiastowania Najświętszej Marii Pannie i św. Jana Nepomucena. Była tam również snycerska ambona, organy o siedmiu głosach oraz dwa stolarskie konfesjonały, wszystkie sprzęty malowane były na błękitno i biało<sup>20</sup>.

Świątynia była gruntownie remontowana i przekształcona w 1826 r. kosztem księcia Konstantego Radziwiłła, usunięto wówczas wieżę będącą w fatalnym stanie technicznym, a w fasadzie zbudowano kolumnowy portyk z trójkątnym frontonem, wzmocniono konstrukcję budowli i wymieniono szalunek<sup>21</sup>. Kolejny remont – wymiana pokrycia dachu, który miał miejsce w 1848 r. z inicjatywy ówczesnego proboszcza Jędrzeja Michałowskiego finansowany był ze składek parafian<sup>22</sup>. Wnętrze kościoła wyposażone było skromnie, znajdowały się tam trzy ołtarze, główny z obrazem Matki Bożej określanej, jako Milutyńska w polu głównym i św. Piotra w

18 Akta wizytacji kościołów parafialnych dekanatów: święciańskiego, brasławskiego, brzeskiego, prużańskiego, dobryńskiego, grodzieńskiego, słonimskiego, nowogródzkiego. *LVI A*. F. 694. Op. 1. T. 4009. K. 365r-366v.: Kościół parafialny połonecki w miasteczku Połonka [1798], k. 366r.

19 Inwentarz kościoła Połoneckiego w roku 1808 Novembra 3 dnia sporządzony. *NGAB Mińsk*. F. 1781. Op. 27. T. 571. K. 2r.

20 Inwentarz kościoła połoneckiego sprzętu kościelnego, nadania, spraw, gruntów, legacyi obligów <...> zapisany roku 1785 Mca Xbra 27 dnia sub actu generalnej wizyty dziekańskiej <...> przeze mnie Jakuba Kobylińskiego kanonika Inflantskiego, dziekana słonimskiego odprawionej. *NGAB Mińsk*. F. 1781. Op. 27. T. 555. K. 1 v.

21 Opisanie kościoła Połoneckiego [1848]. *NGAB Mińsk*. F. 1781. Op. 27. T. 611. K. 1r.

22 Kronika kościoła parafialnego w Połonce położonego w Dyecezyi Wileńskiej, Guberni Mińskiej powiecie y dekanacie Nowogródzkim 1849. *VUB RS*. F. 4–36164 (A-2831). K. 1v-2r.

górną kondygnacji oraz dwa boczne<sup>23</sup>. Wśród nielicznych obrazów umieszczonych na ścianach znajdowało się przedstawienie Ostatniej Wieczerzy określane, jako „ręki Szmuglewicza”, jednak określanie rozmaitych obrazów, jako malowanych przez Franciszka Smuglewicza przez sporządzających opisy inwentarzowe czy wizytacje było bardzo częste i płóciennych tych zazwyczaj nie można łączyć z tym wileńskim artystą<sup>24</sup>. W inwentarzu z r. 1808 po raz pierwszy wzmiankowany jest nieduży malowany na blasze obraz Matki Bożej umieszczony początkowo nad drzwiami do zakrystii, później przeniesiony do ołtarza bocznego. Obraz ten według relacji wizytatora przywieziony został przez Macieja Radziwiłła z miejscowości Traszku-niszki<sup>25</sup>. Ściany w prezbiterium były obite wzorzystą tkaniną<sup>26</sup>.

Mimo iż Radziwiłłowie nie byli zobowiązani żadnymi zapisami do uposażania kościoła Połoneckiego, finansowali remonty oraz często zaopatrywali go w sprzęty i paramenta. Szczególnie hojny był Maciej Radziwiłł, który sprawił do świątyni liczne naczynia i szaty liturgiczne wymienione szczegółowo w inwentarzu z 1802 r.<sup>27</sup>

W Połoneczce nie było cerkwi unickiej, a spory odsetek ludności stanowiła ludność tego obrządku. Na zainteresowanie zasługuje fakt, że w tutejszym kościele odprawiano nabożeństwa w obu obrządkach i w tym celu w zakrystii znajdowały się paramenta używane przez kapłanów obrządku wschodniego. Było to kilka kompletów szat oraz naczynia liturgiczne, które ze względu na specyfikę liturgii różniły się od używanych w obrządku rzymsko-katolickim. W inwentarzach wymieniane są „łyżeczka srebrna pozłacana do rozdawania Komunii Unitskiej”<sup>28</sup> fundowana przez Macieja Radziwiłła, a także specjalnie przystosowana monstrancja. Zapewne z racji tego, iż był to sprzęt kosztowny nie ufundowano całej monstrancji a jedynie dostosowaną wykorzystywaną w czasie nabożeństw rzymsko-katolickich. Monstrancja posiadała wymienny melchizedech – „Monstrancja większa srebrna pozłacana z promieniami z obu stron, z których iedne tylko od frontu są pozłacane a drugie bez pozłoty (jeden z nich odpadł) na wierzchu figura Pana Jezusa srebrna pozłacana kamykami czeskimi ozdobiona, z melchizedechem brylancikami wysadzonym. Pod promieniami są figury winogronów różnego koloru. Ta kosztem śp JEX Macieja Radziwiłła kasztelana wileńskiego sprawiona. Do tej monstrancji melchizedech 2gi na Hostyą unitską z takimi brylancikami jeden”<sup>29</sup>. Dodatkowo

23 Opisanie kościoła Połoneckiego [1848]. *NGAB Mińsk*. F. 1781. Op. 27. T. 611. K. 3r.

24 Op. cit., k. 3r.

25 Nie udało się zidentyfikować tej miejscowości. Inwentarz kościoła Połoneckiego w roku 1808 Novembra 3 dnia sporządzony. *NGAB Mińsk*. F. 1781. Op. 27. T. 571. K. 3 r.

26 Op. cit.: K. 2v.

27 Inwentarz podawczy kościoła parafialnego Połoneckiego z 6 października 1802 roku. *NGAB Mińsk*. F. 1781. Op. 27. T. 568. K. 6v.

28 Op. cit.: K. 6v.

29 Inwentarz kościoła Połoneckiego w roku 1808 Novembra 3 dnia sporządzony. *NGAB Mińsk*. F. 1781. Op. 27. T. 571. K. 3v.

fundator własnoręcznie ozdobił ją cennymi precjozami<sup>30</sup>.

W zakrystii znajdowały się również cztery ornaty unickie oraz kapa sprawione przez Macieja Radziwiłła. Z identycznych tkanin fundator sprawił również ornaty dla kapłana rzymsko-katolickiego<sup>31</sup>. Paramenta unickie wzmiankowane były jeszcze w roku 1830 i 1848<sup>32</sup>. Maciej Radziwiłł ufundował jeszcze puszkę określaną jako „bardzo misternej roboty” i trzy kielichy<sup>33</sup>.

Wspomnieć tu należy, że na terenach mieszanych wyznaniowo współużytkowanie kościołów czy też uczestniczenie przez wiernych w nabożeństwach świątyni bliższej miejscu zamieszkania, niezależnie od tego czy była ona cerkwią unicką czy kościołem rzymsko-katolickim zdarzało się stosunkowo często<sup>34</sup>. Ma to również związek z podejmowanym w literaturze naukowej problemem latynizacji i okcydentalizacji cerkwi unickiej<sup>35</sup>.

Gruntowna przebudowa kościoła w Połoneczce miała miejsce w r. 1897, kiedy to według projektu architekta Konstantego Wojciechowskiego nadano mu formy neogotyckie<sup>36</sup>. Kościół rozbudowano dodając do elewacji frontowej dwie wieże przeprute ostrołukowymi otworami z wysokimi ostrosłupowymi hełmami. Wejście poprzedzone zostało wspartym na dwóch słupach tympanonem, w którym umieszczono ostrołukowe okna z maswerkową dekoracją. Środkowa część fasady zwieńczona została trójkątnym naczółkiem, w którym umieszczono koliste okno ze szprosami tworzącymi rozetę, podobne szprosy umieszczonych poniżej niewielkich okienek nawiązywały formą do dekoracji maswerkowej. Zmieniono także formę okien w korpusie, powiększając je i nadając ostrołukowy wykrój z maswerkową dekoracją. Przebudowa ta nadająca tradycyjnej budowli drewnianej kostium neogotycki nawiązywała do najpopularniejszego wówczas stylu, w którym wznoszono budowle sakralne (il. 5).

Kościół w Połoneczce pozostawał nieprzerwanie czynny przez cały wiek XIX, nigdy nie został przez władze zaborcze zamknięty. W związku z tym przetrwała

<sup>30</sup> *Monstrancja srebrna z promieniami z obydwóch stron pozłocona, nieważona z przyczyny iż JO X. Maciej Radziwiłł kracyczy WXL różne kleynoty swoje ręką swoją do niej poprzyczepiał do czasu których bez przytomności tegoż JO Xiążęcia y bez złotnika odejmować nie można było ad minimum ważyć grzywien circiter 3.* Por: Inwentarz kościoła połoneckiego sprzętu kościelnego, nadania, spraw, gruntów, legacyi obligów <...> zapisany roku 1785 Mca Xbra 27 dnia sub actu generalnej wizyty dziekańskiej <...> przeze mnie Jakuba Kobylińskiego kanonika Infantskiego, dziekana słonimskiego odprawionej. *NGAB Mińsk*. F. 1781. Op. 27. T. 555. K. 2 v.

<sup>31</sup> Inwentarz kościoła Połoneckiego w roku 1808 Novembra 3 dnia sporządzony. *NGAB Mińsk*. F. 1781. Op. 27. B. 571. K. 3r.

<sup>32</sup> Akta wizytacji dekanatu nowogródzkiego 1830, Wizyta kościoła Połoneckiego <...> 1830. *NGAB Mińsk*. F. 1781. Op. 27. T. 592. K. 85v.; Opisanie kościoła Połoneckiego [1848]. *NGAB Mińsk*. F. 1781. Op. 27. T. 611. K. 2v.

<sup>33</sup> Inwentarz kościoła Połoneckiego w roku 1808 Novembra 3 dnia sporządzony. *NGAB Mińsk*. F. 1781. Op. 27. T. 571. K. 3v.

<sup>34</sup> Kolendo-Korczak 2013: 359–372.

<sup>35</sup> Janocha 2000: 165–190.

<sup>36</sup> Łoza 1954: 333; *Архітэктура Беларусі* 1993: 379, podany jest tu r. 1899 jako data remontu.





Il. 5. Poloneczka. Kościół parafialny p. w. Św. Jerzego. Stan z 2002 r. Fot. K. Kolendo-Korczak

znaczna część jego pierwotnego wystroju<sup>37</sup>. W prawie niezmienionej formie zachowały się ołtarze boczne wraz z umieszczonymi w nich obrazami, ławki oraz stolarskie konfesjonały wzmiankowane już w 1785 r. Pierwotnym elementem wyposażenia jest opatrzony datą 1757 dzwon, fundowany zapewne przez sufragana wileńskiego Antoniego Żółtkowskiego, co potwierdzać może plakieta z wizerunkiem św. Antoniego – patrona fundatora. W kościele nadal znajdują się trzy, możliwe do zidentyfikowania na podstawie opisów archiwalnych, paramenta unickie fundacji Macieja Radziwiłła. Charakterystyczna jest klasycystyczna monstrancja z kolistą kameryzowaną glorią, mająca pierwotnie dwa wymienne melchizechy: na hostię i unicką prosforę, ten ostatni zaginął. Dzięki umieszczonej na brzegu stopy grawerowanej inskrypcji dotyczącej ofiarowania monstrancji

przez Macieja Radziwiłła i wzmiankującej ówczesnego proboszcza ks. Antoniego Olszewskiego możliwe jest dokładne datowanie na rok 1793<sup>38</sup>. Ma ona elegancką formę o wyraźnych cechach klasycyzmu, z kolistą regularnie puklowaną stopą, ujęta kameryzowanym otokiem. Trzonowi z nodusem nadano formę wypełnionego plastycznymi gałązkami winnej latorośli z kameryzowanymi zielonymi i fioletowymi szkiełkami winnymi gronami i lancetowatymi liśćmi – obecnie częściowo wyłamanymi. Brzusiec wazonu ozdobiony jest regularnymi owocowymi girlandami. Część promieni kolistej glorii kameryzowana jest białymi kamieniami podobnie jak otok reservaculum i wieńczący monstrancję krzyżyk z pasyjką. Obiekt ten niestety nie posiada żadnych cech złotniczych. Należy pokreślić jego nadzwyczaj wysoką klasę artystyczną, trzon w formie wazonu z pełnoplastycznymi gałązkami jest nie tylko ciekawym rozwiązaniem formalnym, ale ma również ważną wymowę eucharystyczną. O wykonaniu obiektu w dobrym warsztacie świadczy też wczesne zastosowanie form

37 Fragment dotyczący obecnego wyposażenia w oparciu o dokumentację inwentaryzatorską sporządzoną w 2002 r. w Poloneczce przez autorkę i Dorotę Piramidowicz, dostępną w Archiwum Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce w Instytucie Sztuki PAN w Warszawie.

38 Tekst inskrypcji: *DEO dicatē in Ecclesia Polonecensi a Mathia Ducc. Radziwill: Cast. Viln: Ill: Adm: R:D: Ant: Olszewski Canon: Smol: Cur. Antm: Parocho A. D. MDCCLXXXIII.*

klasycystycznych, w końcu w. XVIII w. wiele warsztatów złotniczych posługuje się jeszcze formami barokowymi (il. 6).

Zachowały się także dwie dalmatyki z kompletów sprawionych z takich samych tkanin dla duchownych obu obrządków. Pierwsza o bokach z zielonego gładkiego atlasu i kolumnie ze złotej lamy na ciemnołososiowym tle, rozszyta jest szeroką muszlową koronką z płaskiej, grubej, srebrnej nici i ozdobiona przy rękawach kokardami z adamaszkowej wstążki z wicią drobnych różyczek<sup>39</sup>. Druga z czarnego aksamitu z kolumną z blad różowego broszowanego srebrem jedwabiu w pionowe paski rozszyta jest szerokim imitującym koronkę złotym galonem, zachowany jedynie fragment wachlarzowej złotej koronki przy obszyciu wycięcia pod szyją<sup>40</sup>. Obie dalmatyki stanowiące typowe przykłady szat liturgicznych w końcu XVIII w. zachowały się w dobrym stanie bez większych napraw i przeszyć (il. 7).

Obecny ołtarz główny różni się od opisywanego we wcześniejszych inwentarzach, gdzie nie ma mowy m.in. o charakterystycznych sycerskich uszach z mięsistej akantowej wici, w których umieszczone są malowane wizerunki św. Pawła Apostoła i św. Barbary. Ołtarz ten opatrzony jest kartuszem z inskrypcją fundacyjną i datą 1677, nie może być, więc oryginalnym elementem wyposażenia kościoła połoneckiego. Być może sprowadzony został do Połoneczki w drugiej połowie w. XIX i pochodzi z kościoła zamkniętego przez władze zaborcze, jego pochodzenia nie udało się niestety ustalić. Podczas przebudowy w 1897 r. powstały obecne organy o neoklasycystycznym prostej wykonane przez wileńskiego organmistrza Floriana Ostromeckiego.

W prezbiterium kościoła wmurowane są dwie odlewane, żeliwne płyty epitafijne: Celestyny z Sulistrowskich Radziwiłłowej z przedstawieniami trzech Cnót Teologicznych z bogatą dekoracją neogotycką oraz dwóch zmarłych w niemowlęctwie córek Konstatego i Celestyny Radziwiłłów – Karoliny zm. 1829 oraz Marii zm. 1832. Bez wątplenia ich fundatorem był Konstazy Radziwiłł.



Il. 6. Połoneczka. Kościół parafialny. Monstrancja fundacji Macieja Radziwiłła, 1793. Fot. K. Kolendo-Korczak

<sup>39</sup> *Ornat ruski zielony atlasowy z wierzchem lamy złotej na dnie karmazynowym, kampanką szychową białą szeroką akkomodowany, z takiemż dalmatykami i ze wszystkimi rekwizytami.* – Inwentarz podawczy kościoła parafialnego Połoneckiego pod z 6 października 1802 roku. *NGAB Mińsk*. F. 1781. Op. 27. T. 568. K. 6v.

<sup>40</sup> *Ornat ruski axamitny czarny z wierzchem z materii w paski srebrne i atlasowe różowe, galonem szychowym żółtym okładany z takiemż dalmatykami i ze wszystkimi rekwizytami.* Op. cit.: K. 6v.



II. 7. Połoneczka. Kościół parafialny. Dalmatyka fundacji Macieja Radziwiłła, przed 1800. Fot. K. Kolendo-Korczak

Rezydencja w Połoneczce za czasów Macieja i jego syna Konstantego Radziwiłłów stanowiła ważne centrum kulturalne, na uwagę zasługującą, obecnie w przeważającej części zaginione, zbiory sztuki i pamiątek historycznych, biblioteka i cenne archiwum rodzinne. Przez ponad pięćdziesiąt lat Konstanty ukształtował rezydencję połonecką. Pierwszym etapem był przebudowany z jego inicjatywy pałac stanowiący interesujący przykład rezydencji w duchu klasycyzmu nawiązującej do form palladiańskich. Formowany później park krajobrazowy, w którym znajdował się nagrobek serca jego żony Celestyny z Sulistrowskich zmarłej w 1827 r, wiążąc można z wpływami nurtu sentymentalnego, ostatnim etapem była budowa neogotyckiej oranżerii zapewne około 1850 r.

W ten sposób obecne są w tym założeniu różne style i nurty charakterystyczne dla pierwszej połowy w. XIX. Taki charakter założenie zachowało do okresu I wojny światowej, od czasów której rozpoczęła się dewastacja założenia.

Kościół parafialny w Połoneczce może budzić zainteresowanie badaczy zarówno zachowanym barokowym wyposażeniem o dobrej klasie artystycznej jak i zachowanymi częściowo i znanymi z przekazów archiwalnych paramentami fundowanymi przez Macieja Radziwiłła dla wiernych rzymsko-katolickich i unickich. Szczególnie interesująca jest klasycystyczna monstrancja z 1793 r. z wymiennym melchizadechem.

Mającą miejsce w 1897 r. przebudowa świątyni nadała jej kostium neogotycki. Ten nadzwyczaj popularny w owym czasie styl charakterystyczny jest jednak głównie dla świątyń murowanych i rzadko występuje w architekturze drewnianej. Zatrudnienie przy przebudowie kościoła w Połoneczce warszawskiego architekta Konstantego Wojciechowskiego wiązać można hipotetycznie z udziałem w tym przedsięwzięciu właściciela majątku Macieja Józefa Radziwiłła, który od 1862 r. mieszkał w podwarszawskich Zegrzu a następnie Jadwisinie, stąd mógł mieć kontakt ze środowiskiem architektów warszawskich.

Monografia artystyczna Połoneczki stanowić może przyczynek do historii mecenatu artystycznego Radziwiłłów. Ukazuje jednocześnie zarówno szereg reprezentatywnych

zjawisk dla historii architektury od schyłku XVIII do końca XIX w., jak również interesujący problem bliskich relacji rzymskich katolików i unitów na wielokulturowych terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego.

## Skróty

*LVIA* – Lietuvos valstybės istorijos archyvas

*NGAB Mińsk* – Нацыянальны Гістарычны Архіў Рэспублікі Беларусь (Baltarusijos nacionalinis istorijos archyvas Minske)

*VUB RS* – Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius

Gauta 2016 01 29

Priimta 2016 02 26

## Bibliografia

1. Aftanazy, R. *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*. Cz. 1: *Wielkie Księstwo Litewskie, Inflanty, Kurlandia*. T. 2: *Województwo brzesko-litewskie, nowogródzkie*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1993.
2. Anusik, Z.; Stroynowski, A. Radziwiłł Maciej. *Polski Słownik Biograficzny*. T. XXX. Wrocław: Polska Akademia Umiejętności / Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1987: 285–286.
3. *Архітэктура Беларусі. Энцыклапедычны даведнік*. Мінск: Беларуская Энцыклапедыя, 1993.
4. Baženova, O. Radvilos Baltarusijoje. *Kunigaikščiai Radvilos*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2015: 73–173.
5. Chłopicki, E. Kartki z teki podróźnej. *Kłosy*. 1869. T. IX, cz. I, nr 232: 351; cz. II, nr 234: 391.
6. Chwalewik, E. *Zbiory polskie. Archiwa biblioteki gabinety galerje muzea i inne zbiory pamiatk przeszlosci w ojczyźnie i na obczyźnie* (wyd. 2, popr. i rozszerz.). T. 1–2. Warszawa–Kraków, 1927.
7. Felińska, E. *Pamiętniki z życia Ewy Felińskiej*. T. I–II. Wilno: Józef Zawadzki, 1856.
8. Федорук, А. Т. *Старинные усадьбы Берестейчины*. Мінск: Беларуская Энцыклапедыя, 2006.
9. Jankowski, R. Archiwum Radziwiłłów z Połoneczki XV–XX w. *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie archiwalnym*. Red. D. Lewandowska. Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, 2008: 660–661.
10. Jankowski, R. Burzliwe losy Archiwum Radziwiłłów z Nieświeża od XV w. do 1838 r. *Miscellanea Historico-Archivistica*. T. 11. Warszawa, 2000: 54–68.
11. Janocha, M. Wpływ brzeskiej unii kościelnej na refleksję o sztuce oraz ikonografię malarstwa cerkiewnego w XVII i XVIII wieku. *Polska–Ukraina 1000 lat sąsiedztwa*. T. V: *Miejsce i rola kościoła greckokatolickiego w kościele powszechnym*. Red. S. Stępień. Przemysł: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, 2000: 165–190.
12. Jaroszewski, T. S. O dwóch grupach polskich rezydencji wiejskich w drugiej połowie XVIII w. *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*. 1966. XI(2): 173–189.
13. Jaroszewski, T. S. *O siedzibach neogotyckich w Polsce*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1981.
14. Kolendo-Korczak, K. Relacje rzymskich katolików i unitów na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej w świetle inwentarzy kościelnych. *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*. T. V. Red. W. Walczak, K. Łopatecki. Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2013: 359–372.
15. Ludwisiak, M. Arkadia Heleny Radziwiłłowej – zagadnienie śmierci w XVIII-wiecznym ogrodzie. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica*, 2003. 77: 35–62.
16. Łoza, S. *Architekci i budowniczowie w Polsce*. Warszawa: Budownictwo i Architektura, 1954.
17. Nowak Romanowicz, A. Muzyka polskiego Oświecenia i wczesnego Romantyzmu *Z dziejów polskiej kultury*

- muzycznej*. T. II: *Od Oświecenia do Młodej Polski*. Red. S. Łobaczewska, T. Strumiłło, Z. Szweykowski. Kraków: Polskie Wydawnictwo Muzyczne, 1966: 19–23.
18. Samusik, K. i J. Rezydencja Radziwiłłów w Połoneczce. *Świat Inflant. Pismo literacko-naukowe*. 2010. 5(83): 5–6; 2010. 6(84): 12.
19. *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. VIII. Warszawa, 1887.
20. *Słownik muzyków polskich*. T. II. Red. J. M. Chomiński. Kraków: Polska Akademia Nauk Instytut Sztuki, 1967.
21. Syrokomla, W. *Wędrowki po moich niegdyś okolicach. Wspomnienia, studia historyczne i obyczajowe*. Wilno, 1853.
22. Zielińska T. Archiwalia różnych linii rodu Radziwiłłów w polskich zbiorach publicznych. *Miscellanea Historico-Archivistica*. T. 7. Warszawa, 1997: 108–115.

*Katarzyna Kolendo-Korczak*

## Połoneczka – Radziwiłł family heritage. Residence and church

### Summary

The article presents a small town Połoneczka (presently, in Belarus Republic), its artistic heritage and historical monuments related to the Radziwiłł family – one of the most important families of The Grand Duchy of Lithuania. The local palace with an impressive library and art collection was one of the most important centers of cultural and artistic life in Lithuania in the late 18th and 19th centuries. Of interest is also a wooden parish church with baroque altars, redesigned in 1897 in a neogothic style by a Warsaw architect Konstanty Wojciechowski.

This text also discusses an interesting case of using Roman Catholic church by the Uniate worshippers and priests. The founder Maciej Radziwiłł provided suitable liturgical vestments and vessels for both Uniates and Roman Catholics. This is an interesting example of friendly coexistence of these rites.

KEY WORDS: sacral architecture, Konstanty Wojciechowski, residences in Grand Duchy of Lithuania, Radziwiłł family, Konstanty Radziwiłł, Maciej Radziwiłł, libraries in Grand Duchy of Lithuania, Połoneczka, Uniate Church, Uniate liturgical vestments and vessels